

Данііл СИТНИК

Українська поліція та Голокост у Києві, 1941–43¹

Данііл СИТНИК — аспірант Докторської школи Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Україна, daniil.sytnyk@ukma.edu.ua

Історіографії місцевих винуватців Голокосту притаманний певний парадокс. Більшість дослідників часто фокусується на тенденційних методологічних напрямках, нехтуючи малодослідженими, проте базовими аспектами організації і кадрового складу поліції та інших воєнізованих формувань під німецьким контролем. Приклад української допоміжної поліції в Києві промовистий. Питання, на перший погляд неодноразово досліджене крізь призму сумнозвісної трагедії масових розстрілів у Бабиному Яру, виявляється нерозв’язаним. Нам досі небагато відомо про формування, структуру та діяльність української допоміжної поліції в Києві упродовж 1942–43 рр.; Подібну недослідженість також можна відзначити й у просопографічному питанні. Отже, автор спробував визначити рівень співучасті місцевих поліцейських у знищенні євреїв та інших “політичних” жертв Третього Райху. Дослідницький фокус спрямовано на окреслення ролі трьох найголовніших гілок української допоміжної поліції в Києві: охоронної та кримінальної поліції, а також поліцейських батальйонів. Хронологічні рамки статті охоплюють функціонування міської поліції протягом усієї німецької окупації.

Ключові слова: Київ, українська допоміжна поліція, *ukrainische Schutzmannschaft*, *ukrainische Kriminalpolizei*

¹ Підготовка та публікація цього дослідження стала можливою завдяки гранту Memorial Foundation for Jewish Culture (MFJC). Я вдячний історику Андрію Усачу та співробітникові ГДА СБУ Георгію Смірнову за допомогу під час архівних пошуків. Окрема подяка анонімним рецензентам і редакторам “Україні модерної” за корисні зауваження та коментарі.

Повертаючись додому одного лютого дня 1943 р., Захар Трубаков мав погане передчуття. Більше року він приховував від оточення своє єврейське походження, наражаючись на постійну небезпеку бути викритим. Коли Захар наблизився до помешкання, незнайомий чоловік у цивільному відчинив двері й запропонував увійти; у квартирі перебував інший незнайомец. Трубаков зрозумів, що непрохані візитери — це співробітники української поліції. Пізніше з'ясувалися передумови цього інциденту: його товариша, учасника радянського руху опору, схопили й під тортурами змусили видати адреси знайомих комуністів та євреїв. Трубаков, усвідомлюючи невизначеність подальшої долі, попросив поліцейських поїсти вдома востаннє і запросив їх випити разом з ним. Вони дозволили йому, однак відмовилися сідати за один стіл: “З такими [як ти] не п'ємо”. Незабаром поліцейські вивели єврея надвір, дістали пістолети й конвоювали його до штабу зі словами: “[зробиш хоча б] крок уперед — і 9 грамів у спину отримаєш”.² За наступні кілька місяців Трубакову довелося пережити побиття та допити спершу в українській поліції, а пізніше в німецькій службі безпеки, після чого він опинився в Сирецькому концтаборі. У вересні 1943 р. його разом з іншими в'язнями-євреями зарахували до так званої зондеркоманди 1005а, яку нацисти створили для нищення доказів власних злочинів. В'язні розкопували розстріляних у Бабиному Яру, збираючи цінні речі й вириваючи золоті зуби, після чого спалювали трупи. Після закінчення операції німці планували вбити усіх членів команди, втім, невеликій частині все ж вдалося втекти й вижити.³

Трубаков належав до числа тих євреїв, яких службовці української поліції заарештували значно пізніше масових розстрілів у Бабиному Яру. Як і поліцейські інших регіонів України, київські службовці передавали євреїв німецьким інстанціям для подальшого фізичного знищення. Цим, зокрема, спровокована важливість детального висвітлення діяльності допоміжної поліції, оскільки багато дослідницьких питань залишаються нерозв'язаними. Крім того, у наявній літературі можна натрапити на певний парадокс, про який на прикладі Генеральної губернії згадував Ян Грабовський. Зокрема, якщо польську охоронну поліцію (або *policja granatowa*) вже не раз розглядали дослідники, то польська кримінальна поліція (*Polnische Kriminalpolizei*), діяльність якої тісно пов'язана з винищенням єврейського населення на територіях Генеральної губернії, не мала належного висвітлення в історіографії.⁴ Схожі тенденції притаманні дослідженням української поліції, адже інколи

² Zachar Trubakov, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), Oral History, 1995. A.1272.158, RG-50.120.0158, 01:29:00–01:35:00, переглянуто: 13.09.2021, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn502882>.

³ Ibid., 02:27:58–02:47:00, переглянуто: 13.09.2021, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn502882>.

⁴ Jan Grabowski, *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów* (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2020), 18.

складно зрозуміти, до яких відомств належали поліцейські та які обов'язки вони мали. Наприклад, за поданим Трубаковим описом незнайомців (одягнуті в цивільне, озброєні пістолетами) вдалося з'ясувати, що його заарештували працівники української кримінальної поліції, якій, однак, не присвячено жодної спеціальної розвідки.⁵

Історіографія діяльності допоміжної поліції передусім концентрується в межах дисциплінарного напрямку студії Голокосту (*Holocaust studies*). Серед них наразі вже класичною вважається монографія британського історика Мартіна Діна.⁶ Попри те, що чимало висновків зроблено на прикладі Білорусі, автор комплексно розглянув аналогічні процеси залучення допоміжної поліції до масових екзекуцій в Україні. Головна теза його роботи полягає в тому, що німці не змогли би знищити таку кількість людей без участі місцевих помічників. Автори подальших досліджень локального виміру здебільшого підтверджують головні тези Діна.⁷ Крім того, часто вони послуговуються методологічними концептами, розвинутими під час відомої дискусії Крістофера Браунінга і Деніела Гольдгагена.⁸ Внаслідок цього автори регіональних і локальних розвідок порушують питання широкого спектру мотивів поліцейських, які, за їхніми висновками, коливалися від стратегій виживання і конформізму до ідеологічного колабораціонізму. Кожен регіон мав індивідуальну специфіку і контекст, що також необхідно враховувати під час аналізу.

Окремі історики обрали відмінний методологічний фокус, розглядаючи не менш важливі питання інституційного оформлення військово-поліцейських

⁵ Короткі згадки про неї див.: Alexander Prusin, "A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev," *Holocaust and Genocide Studies* 21 (2007), 4; Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті "Україна", 1941–1944 роки* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2012), 80.

⁶ Martin Dean, *Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York: Palgrave Macmillan, 2000).

⁷ Зокрема, див.: Gabriel FINDER, Alexander Prusin, "Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust," *East European Jewish Affairs* 34 (2004): 95–118; John-Paul Himka, "The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd," *Canadian Slavonic papers* 53 (2011): 209–43; Yuri Radchenko, "We Emptied our Magazines into Them": The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943," *Yad Vashem Studies* 41, 1 (2013): 63–98; David Rich, "Armed Ukrainians in Lviv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942," *Canadian-American Slavic Studies* 3 (2014): 271–87; Мартін Дін, "Радянські етнічні німці і Голокост у Рейхскомісаріаті Україна, 1941–1944 рр.," в Р. Брандон та В. Лауер, ред. *ШОА в Україні: історія, свідчення, увічнення* (Київ: "Дух і Літера", 2015), 343–73; Роман Шляхтич, "Участь місцевої допоміжної поліції у Голокості на Криворіжжі (1941–1942 рр.)," *Голокост і сучасність* 14 (2016): 75–88; Юрій Радченко, "Українська поліція та Голокост на Донбасі," *Україна модерна* 24 (2017): 64–121.

⁸ Огляд дискусії див.: Tom Lawson, *Debates on the Holocaust* (Manchester: Manchester University Press, 2010), 208–10.

допоміжних структур, колективного портрету службовців тощо.⁹ Автори таких розвідок подають комплексну фактографічну та статистичну інформацію, завдяки чому можна простежити структурні й кадрові закономірності у формуванні та діяльності місцевої поліції.

Література, яка присвячена допоміжній поліції генерального округу Київ (Київська, Черкаська та Полтавська обл.), відображає високий рівень наукового зацікавлення проблематикою. Більшість істориків сфокусувала свою увагу на співучасті місцевої поліції в Голокості, інші порушують питання інституційного становлення.¹⁰ Окремі дискусії точаться довкола залучення поліцейських до масових розстрілів у Бабиному Яру і питання ймовірної причетності до цього так званого “Буковинського куреня” — частково воєнізованої групи послідовників ОУН (м).¹¹ Усі названі в примітках автори розкривають важливі аспекти формування та діяльності місцевої поліції, але нерідко обирають широкі географічні межі (генеральна округа) або обмежують хронологічні рамки дослідження (першим півріччям окупації). Отже, функціонування київської поліції протягом усього часу німецької окупації залишається привабливою лакуною для подальшої наукової розробки. Адже й зараз невідомими залишаються імена керівного персоналу та основні види діяльності поліції, а також перебігу Голокосту після масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р.

⁹ Зокрема, див.: Андрій Боляновський, *Українські військові формування в збройних силах Німеччини, 1939–1945* (Львів: [б.в.], 2003); Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна”, 1941–1944 роки*; Тарас Мартиненко, “Українська Допоміжна Поліція в окрузі Львів-місто: штрихи до соціального портрета,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 48 (2013): 152–67.

¹⁰ Зокрема, див.: Іван Дерейко, “Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941–1943 рр.: структура, чисельність, діяльність,” *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 22/23 (2004): 340–53; Віталій Нахманович, “До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943),” в *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р.* (Київ: Зовнішторгвидав, 2007), 227–62; Александр Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации,” *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 2 (2007): 31–59; Олексій Гончаренко, Олександр Потильчак, “Повсякденне життя працівників місцевої поліції Київщини в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.): побутові та соціально-професійні аспекти,” *Universum Historiae et Archeologiae* 3, 28 (2020): 77–94.

¹¹ Віталій Нахманович, “Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р.,” *Український історичний журнал*, 474 (2007): 76–96; Карел Беркгоф, “Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі,” в *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ*. Редкол.: В. Нахманович, А. Подольський, М. Тяглий (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017), 8–20; Jurij Radczenko, “Niemcy znaleźli u nich zrabowane żydowskie rzeczy i dlatego ich rozstrzelali”: Kureń Bukowiński, Holokaust w Kijowie i świadectwo Marty Zybaczynskiej,” *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 14 (2018): 580–617.

Джерельна база моєї статті складається насамперед з корпусу неопублікованих матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). У рамках п'ятого (“нереабілітованих осіб”) та шостого (“реабілітованих осіб”) фондів наразі вийшло опрацювати більш ніж 100 архівно-кримінальних справ на колишніх співробітників української поліції Києва. Справи містять низку пасток джерелознавчого характеру, оскільки протягом досудового слідства радянські спецслужби застосовували весь доступний інструментарій допиту (разом з фізичним насиллям), натомість колишні поліцейські намагалися приховати якомога більше “небажаних” деталей власної біографії. Унаслідок цього процес перетворювався на мішанину щиросердних зізнань, напівправди та примусу, поміж чого історик має шукати відповіді на поставлені ним дослідницькі питання.¹² Інша важлива колекція неопублікованих матеріалів зберігається в Державному архіві Київської області (ДАКО). Наприклад, фонди Р-2320 та Р-2726 містять внутрішню документацію штабу німецької міської поліції, яка частково контролювала діяльність місцевих помічників. Важливі для дослідження матеріали діловодства української поліції окремих районів міста зберігаються в однойменних фондах Р-2394, Р-4436 та Р-4437. Вони охоплюють широкий масив різнопланових джерел від “низових” прохань шуцманів, до розпоряджень і наказів згори.

До інших типів використаних джерел варто віднести відеосвідчення вцілілих євреїв та очевидців німецької окупації з колекцій Меморіального музею Голокосту у США, а також мемуари колишніх співробітників допоміжної поліції.¹³ Проте до всіх джерел потрібно ставитися критично. Наприклад, дехто з українських націоналістів наголошував, ніби допоміжна поліція не могла перебувати на місцях масових розстрілів у Бабиному Яру, адже в той час вона лише формувалася.¹⁴ Спогади, як і будь-які інші типи джерел, по-

¹² Найновішу комплексну характеристику та особливості архівно-кримінальних справ див.: Роман Шляхтич, “Архівно-слідчі справи поліцаїв як джерело вивчення історії Голокосту на території Криворіжжя в роки німецької окупації,” *Голокост і сучасність* 17 (2019): 115–33.

¹³ Деякі з використаних мемуарів: Юрій Пасічник, “Українські 115 і 118 курені в боротьбі з советською диверсією (Уривки із щоденника з 1941–1944 рр.),” *Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА* 7–10 (1957): 9–12; К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига, ред. *На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні: збірник статей, спогадів і документів* (Торонто; Нью-Йорк: Видавництво “Новий Шлях”, 1985); Кость Гіммельрайх, *Спогади командира відділу особливого призначення “УПА-Схід”* (Торонто: Літопис УПА, 1987); Анатолій Кабайда, “1941”, в П. Дорожинський, ред., *Календар-альманах “Нового шляху”* (Торонто, 1991): 31–57; Ярослав Гайвас, “Осінь 1941 у Києві”, *Український історик. Журнал історії і українознавства* 114–146 (2000): 244–55.

¹⁴ К. Радзевич, “Перша Київська Похідна Група ОУН,” у Колегія дослідів історії Українського Націоналістичного Руху, упор., К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. Науково-дослідний інститут імені О. Ольжича; Дослідна фундація ім. О. Ольжича у ЗСА, ред., *На зов Києва* (Торонто, Нью-Йорк: “Новий шлях”, 1985), 103.

требують додаткової перевірки та критичної оцінки. Нехтування цими засадничими принципами призводить до некоректних оцінок та хибних висновків, про що неодноразово зазначали історики.¹⁵ Саме тому наукове дослідження має спиратися на широку вибірку різнопланових, перевірених та підтверджених джерел.

Формування і структура допоміжної поліції

Упродовж 1930-х рр. між українськими націоналістичними колами та представниками різних інстанцій Третього Райху відбулася низка переговорів. Обидві сторони діяли передусім прагматично: нацистів цікавила розвідувальна інформація, націоналістів — матеріальна та політична підтримка у боротьбі за незалежність України. Влітку 1939 р. між німецькою розвідкою та групою націоналістів було досягнуто домовленість щодо розгортання тимчасової військової співпраці, результатом чого стало створення Військових відділів націоналістів під командуванням Романа Сушка. Згодом цей загін було розформовано, а частину бійців переведено на формування перших станиць української поліції в Генеральній губернії. Активна співпраця поновилося напередодні німецько-радянської війни, а з початком операції “Барбаросса” члени ОУН обох фракцій виступили слідом за передовими частинами німецької армії вглиб територій СРСР. Їхньою метою було створення місцевих адміністрацій, а також військово-поліцейських загонів, які відповідно до планів націоналістів мали би стати кістяком майбутньої армії незалежної України. Водночас реакція нацистів на проголошення членами ОУН (б) Акта відновлення Української держави остаточно продемонструвала, що вони не збираються підтримувати будь-які самостійницькі прагнення місцевих слов'янських народів. Тому водночас з успіхами в організації парамілітарних загонів (“міліцій”, або *Miliz*), влітку-восени 1941 р. відбулися масові арешти бандерівців. Керівництво ОУН (м), навпаки, схилилося до поміркованої співпраці з німцями, що на певний час дозволило їй членам не потрапляти до списку репресованих і перехопити ініціативу у формуванні адміністрацій на Житомирщині та Київщині.¹⁶

Офіційно встановлена дата створення української поліції Києва припадає на 1 жовтня 1941 р., але процес організації розпочався дещо раніше. Разом з німецькою армією 19 вересня до міста увійшли перші мельниківці, які на місці колишнього Головного управління робітничо-селянської міліції створили штаб української поліції. Між 23 та 29 вересня під керівництвом

¹⁵ Андрій Усач, “Проблематичний мартиролог: жертви ОУН(м) у Бабиному Яру,” *Україна модерна*, 06.05.2017, переглянуто: 13.09.2021, <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>.

¹⁶ Комплексний огляд німецько-українських відносин див.: Frank Golczewski, “Die Kollaboration in der Ukraine,” in Christoph Dieckmann, Christian Gerlach, und Wolf Gruner, eds., *Kooperation und Verbrechen: Formen der “Kollaboration” im östlichen Europa, 1939–1945* (Göttingen: Wallstein, 2003), 153–82.

ОУН (м) прибули кілька груп колишніх військовополонених кількістю до 150 осіб, набраних поміж бранців Житомирського табору.¹⁷ Річ у тім, що ще в серпні того самого року мельниківці міцно закріпили власні позиції в Житомирі, що на деякий час перетворило місто на координаційний центр націоналістичного руху. Кадровою базою для майбутньої допоміжної поліції став міський табір для військовополонених червоноармійців.¹⁸

Крім націоналістів, кількість яких невпинно збільшувалася, упродовж осені до Києва приїздили представники різних емігрантських політичних сил. Слід сказати, що серед колишніх учасників Української революції 1917–21 рр. та їхніх нащадків багато хто очікував вдалої нагоди повернутися в Україну для відродження боротьби за незалежність. Німецька агресія проти СРСР, здавалося б, надавала таку можливість. Для координації та подальшої відправки добровольців вглиб окупованої території України 29 червня 1941 р. військово-політичні кола в еміграції створили Українську генеральну раду комбатантів. Отже, проукраїнські сили (націоналісти, емігранти і частково антирадянськи налаштовані місцеві) швидко монополізували адміністративну владу.¹⁹

Водночас восени 1941 р. в місті почала встановлюватися німецька цивільна адміністрація, яка поступово перейняла контроль над українською поліцією. Застосовуючи репресії проти найбільш видних діячів проукраїнського табору, нацисти перетворили її на допоміжну поліцію в системі німецької (на зразок інших східноєвропейських поліцій²⁰). Зміни торкнулися також умов прийому на службу: якщо за націоналістів перевагу віддавали кандидатам українського походження без радянського “політичного” минулого, то за німців обмеження торкалися виключно фізичної працездатності. На практиці ж до лав поліції потрапляли люди різного культурно-етнічного та соціально-політичного походження. Увесь процес перебирання контролю завершився в першій половині 1942 р. й ознаменувався поділом єдиної “української поліції” на кілька відокремлених відомств.²¹

По-перше, українська охоронна поліція (*Schutzmannschaft-Einzeldienst*, далі — УОП), яку контролювала німецька міська поліція (*Schutzpolizei*). Коли

¹⁷ 23 вересня подано за документацією поліцейської канцелярії: ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 227, арк. 2 (“Короткий нарис перебігу організації Української охоронної поліції м. Києва”). 28 та 29 вересня подано в наказі 195 польової комендатури: Jurij Radzenko, “Niemcy znaleźli u nich zrabowane żydowskie rzeczy i dlatego ich rozstrzelali,” 596.

¹⁸ Джон Армстронг, *Український націоналізм. Факти и исследования, 1939–1945* (Москва: Центрполиграф, 2008), 100–03.

¹⁹ Данііл Ситник, “Формування української поліції в Києві (1941–1943)”, *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки* 3 (2020): 41–43.

²⁰ Щодо випадків співучасті в Голокості російської, білоруської, литовської, естонської та інших допоміжних поліцій див. відповідні розділи праці: Arad Yitzhak, *The Holocaust in the Soviet Union* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009).

²¹ Інші допоміжні відомства, наприклад, Українська пожежна поліція і Українська водна поліція не розглядатимуться в цій статті.

йдеться про українську поліцію, дослідники зазвичай мають на увазі саме УОП. І це не дивно, адже незабаром вона стала кількісно найбільшою гілкою допоміжної поліції, а її службовці цілодобово патрулювали місто й контактували з населенням. Станом на вересень 1942 р. УОП складалася зі штабу (по вул. Чекистів, 5а), чотирьох відділів та двох відтинків (*Abschnitt*), кожен з яких контролював роботу 5–6 районних поліцій. У межах всієї допоміжної поліції невпинно відбувалася ротація кадрів, внаслідок чого службовців різних райполіцій направили на формування міських “закритих частин” (про які далі йтиметься): спершу саперного (*Pionierzug*) і протитанкового загону (*Pakzug*), а пізніше сотні важкого озброєння (*Schwerekompanie*) і штабної сотні (*Stabskompanie*). На початку 1943 р. загальна кількість членів УОП сягала близько 1 800 службовців, що робило її найбільшим допоміжним поліцейським відомством у Києві.²²

Для виразнішого представлення низового рівня УОП варто навести характеристику одного з районів поліції. Центральне відділення Залізничної райполіції (6. *Schutzmannschaftsrevier*) розташовувалося по вул. Вокзальній, 33, а до компетенції району належала територія на південь від Центрального залізничного вокзалу. З січня 1942 р. по вересень 1943 р. на посаді українського коменданта перебував Лука Василенко. Станом на 24 червня 1943 р. штатна кількість службовців району сягала 96 офіцерів та рядових шущманів. Більшу частину робочого часу поліцейські забезпечували охорону й патрулювали міські вулиці. Інколи їх залучали до масових облав і арештів цивільного населення для подальшої відправки на примусові роботи в Німеччину. Діяльність місцевих працівників інспектував німецький персонал, який складався з начальника райполіції (*Revierführer*) Ломана, двох поліцмайстрів та одного провідника службової собаки. На озброєнні району були два пістолети, 56 гвинтівок радянського зразка й 1 680 набоїв.²³ Персонал і озброєння Залізничної райполіції можна вважати репрезентативним щодо інших десяти районів.

По-друге, спочатку “слідчий відділ”, а пізніше українська поліція безпеки (*ukr. Sicherheitsschutzmannschaft*) або українська кримінальна поліція (далі — УКП). Деякий час вона функціонувала під керівництвом німецької міської поліції, але пізніше була інтегрована до складу очолюваного оберштурмбанфюрером СС Еріхом Ерлінгером регіонального відділу німецької служби безпеки (*Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*, далі — *SiPo/SD*) по вул. Короленка, 33. У структурі *SiPo/SD* існувало п’яте управління (*Amt V*) під назвою “кримінальна поліція”, службовці якого розслідували скоєні німцями відповідні типи злочинів. У березні 1942 р. “слідчий відділ” української поліції увійшов до складу п’ятого управління під назвою *Referat V/d* (інакше

²² Детальніше про формування, структуру та вишкіл УОП див.: Данііл Ситник, “Формування української поліції в Києві (1941–1943)”, 40–48.

²³ Складено на підставі: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 26748, арк. 164; ГДА СБУ, ф. 11, спр. 768, т. 8, арк. 1–2; ГДА СБУ, ф. 11, спр. 769, т. 18, арк. 31; ДАКО, ф. Р-2320, оп. 1, спр. 10, арк. 9.

кажучи, підвідділ “Д” п’ятого управління). До сфери його компетенцій належали розслідування злочинів кримінального й адміністративного характеру, скоєних німецьким місцевим населенням. У березні 1943 р. під контролем четвертого управління *SiPo/SD* — таємної державної поліції (*Geheime Staatspolizei*) — сформувався політичний відділ (*Referat V/d/4*), інколи позначений як “українське гестапо”. Відтоді УКП де-юре отримала карт-бланш на розслідування будь-яких злочинів місцевого населення, включно зі справами “політичного” характеру — проти євреїв, радянських активістів і націоналістів.²⁴ Проте де-факто вона повернулася до рівня прав і обов’язків осені 1941 р., коли контрольований мельниківцями “слідчий відділ” мав практично необмежену свободу дій.

Протягом усієї окупації штаб УКП розташовувався по вул. Короленка, 15. За стандартним принципом дублювання посад у допоміжних військово-поліцейських формуваннях німецький шеф (спочатку обершарфюрер СС Курт Зиплі, пізніше — унтерштурмфюрер СС Якоб Губер, галицький фольксдойч) інспектував роботу українського (перший — Роман Біда, а останній — Вадим Майковський). Штаб УКП поділявся на низку відділів, зокрема: кримінально-слідчий, агентурний, політичний та канцелярію. Перший додатково поділявся на вісім комісаріятів: убивств і бандитизму, великих грабунків, незначних крадіжок, посадових та моральних злочинів.²⁵ Інші три комісаріяти іменувалися “слідчими групами” (або “групами розшуку”), які закріплювалися за декількома райполіціями одночасно й виконували відповідну агентурну та слідчу роботу на місцях (розслідували скоєні в районах злочини). На чолі кожного комісаріятів стояв комісар, заступник та певна кількість слідчих і агентів.²⁶ Станом на серпень 1943 р. на службі в УКП перебувало близько 190 осіб.²⁷

По-третє, так звані “закриті частини”, зокрема 114-й, 115-й та 118-й батальйони допоміжної поліції (*Schutzmannschaftsbatallionen*). Спочатку вони функціонували під контролем німецької міської поліції, а пізніше регіонального командира поліції порядку (*Ordnungspolizei*). На відміну від міської або сільської постової поліції, бійці батальйонів перебували на казармовому положенні, адже їм відводилася функція з’єднань швидкого реагування, які можна миттєво перекинути в будь-яку точку. До обов’язків входило виконання антипартизанських завдань, а також охоронні та каральні функції. Першу таку частину — батальйон допоміжної поліції “Київ” — зорганізували з мельниківців та військовополонених. Уже 16 лютого 1942 р. батальйон

²⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64486, арк. 30–31; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59056, арк. 43–44 зв.

²⁵ Схожий структурний поділ мала Литовська поліція безпеки, яка діяла в Каунасі та Вільнюсі. Див.: Петрас Станкерас, *Литовские полицейские батальоны, 1941–1945 гг.* (Москва: Вече, 2009), 74–75.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-6898, арк. 47.

²⁷ Підраховано на підставі: ГДА СБУ, ф. 11, спр. 769, т. 14, арк. 127–133 (“Список на одержання пайка співробітників Поліції Безпеки, Кримінальний відділ м. Києва з 1 серпня по 10 серпня 1943 року”).

“Київ” перейменували на 115-й батальйон допоміжної поліції, а частину незадіяних військовополонених та членів “Буковинського куреня” на початку березня зарахували до 118-го батальйону.²⁸ Кожна з частин нараховувала від 300 до 500 бійців. Після трансформації на нумеровані воєнізовані частини особовий склад майже не залучали до міських облав, спрямовуючи його на боротьбу з партизанами на північ від Києва, а пізніше в Білорусь і Францію.²⁹ Поза тим влітку 1942 р. окупаційна влада вирішила зорганізувати інший, 114-й батальйон. Його персонал складався здебільшого з оштрафованих міських поліцейських або тих, кого запідозрили в нелояльності.³⁰ Загальна чисельність батальйону становила не менш ніж 300 осіб.³¹

Навесні 1942 р. у відомстві *SiPo/SD* також було створено “закриту частину” — 23-й батальйон допоміжної поліції. Чимало молодиків з усього генерального округу Київ потрапили до нього, обираючи між роботою в поліції та вивозом на примусові роботи в Німеччину. Особовий склад (загалом до 700 бійців) 23-го батальйону залучали до охорони Сирецького концтабору, а від 1943 р., на зразок інших “закритих частин”, скеровували за межі Києва для виконання антипартизанських завдань.³²

Отже, названі три відомства спочатку мали єдине, але згодом різне німецьке керівництво. Тому їхні права, обов’язки і специфіка роботи відрізнялися, внаслідок чого одні залучалися до Голокосту інтенсивніше за інших.

Масові вбивства та *Judenjagd* (осінь–зима 1941 р.)

Історики давно встановили, що масові розстріли 29–30 вересня 1941 р. провадили езекуційні команди, сформовані виключно з німецьких частин — передусім зондеркоманди 4а (під командуванням Пауля Блобеля), поліцейського полку “Південь” (який складався з 45-го резервного поліцейського батальйону та 303-го поліцейського батальйону), а також співробітників штабу Головнокомандувача СС і поліції “Росія-Південь” Фрідріха

²⁸ ДАКО, ф. Р-2726, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв. (“Kommandobefehl Nr. 8 vom 19.02.1942”); Там само, арк. 28 (“Kommandobefehl Nr. 11 vom 13.03.1942”).

²⁹ Юрій Пасічник, “Українські 115 і 118 курені в боротьбі з советською диверсією”, 10. Детальніше щодо діяльності 115-го та 118-го батальйонів за межами Києва див.: Іван Дерейко, “Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шутцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр.” *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 20 (2003): 179–93; Пер Андерс Рудлинг, “Террор и коллаборационизм во время Второй мировой войны: случай 118-го батальона охранной полиции в оккупированной Белоруссии,” *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание* 1 (2016): 274–310.

³⁰ Іван Дерейко, “Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941–1943 рр.”, 345.

³¹ Bundesarchiv (BArch), RH 22/116, Bl. 17 (“Betr.: Erfahrungsbericht über Osttruppen vom 9.09.1943”).

³² Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті “Україна”*, 80–81.

Єккельна.³³ Проте чи була задіяна українська поліція під час масових розстрілів? Наприкінці вересня в Києві вже працював штаб української поліції.³⁴ Достеменно невідома точна кількість шуцманів, якими німці могли розпоряджатися. За підрахунками неідентифікованого мельниківця, на той час у місті загалом перебувало до 200 поліцейських.³⁵ Така інформація виглядає цілком прийнятною, оскільки у хронологічно найближчому виявленому документі від 15 жовтня фігурує трохи більша цифра 230 осіб.³⁶

З архівно-кримінальних справ відомо, що наприкінці вересня приблизно 40 військовополонених-поліцейських скерували до місць розстрілів, де вони сортували одяг убитих євреїв. Очевидці та жертви розрізняли німців та їхніх місцевих помічників, подеколи ідентифікуючи їх завдяки “немісцевому” діалекту української мови (натякаючи на присутність націоналістів).³⁷ Зрештою, власне мельниківці зізнавалися, що дехто з них, зокрема шеф “слідчого відділу” Роман Біда (“Гордон”), були в Бабиному Яру.³⁸ Крім того, поміж матеріялів відомого джерельного корпусу “Повідомлення з окупованих територій СРСР” не вийшло виявити жодних згадок про перебування української поліції в Бабиному Яру. Такі “повідомлення” зазвичай містять інформацію про результати проведених німцями масових розстрілів і містять згадки про залучення української, білоруської, російської та інших допоміжних поліцій до конвоювання, а подеколи екзекуцій місцевого населення.³⁹ Наприклад, за цим корпусом документів відомо, що 6 вересня 1941 р. в Радомишлі “зондеркомандою 4а було розстріляно 1 107 дорослих євреїв, а українською міліцією — 561 єврейську дитину”.⁴⁰ Отже, відсутність будь-

³³ Александр Круглов, Андрей Уманский, *Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи* (Днепро: Украинский институт изучения Холокоста “Ткума”, 2019), 36.

³⁴ Штаб по вул. Короленка, 15 функціонував до початку розстрілів у Бабиному Яру, оскільки в кінці вересня 1941 р. група киян вирішила самостійно затримати 15 євреїв, після чого відвести за вказаною адресою: Віталій Нахманович, “До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943)”, 258.

³⁵ Олександр Кучерук, Початковий період діяльності української поліції Києва у вересні–грудні 1941, Організація українських націоналістів, 10 жовтня 2016 р., переглянуто: 13.09.2021, <http://koun.info/2016/10/10/o-kucheruk-pochatkoviy-period-diyalnosti-ukrayinskoji-politsiyi-kiyeva-u-veresni-grudni-1941r/>.

³⁶ “Донесення уповноваженого Райхсміністерства для окупованих територій при групі військ Південь капітана Г. Коха про становище в Києві після вступу туди німецьких військ і про заходи, спрямовані проти діяльності ОУН”, в О. Дзюбан, упор., *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів* (Львів; Київ: Літературна агенція “Піраміда”, 2001), 419.

³⁷ Віталій Нахманович, “До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943)”, 257–61.

³⁸ Ярослав Гайвас, “Осінь 1941 у Києві”, 255.

³⁹ Грунтовний огляд та критика *Ereignismeldung* як джерела див.: Martin Dean, “The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the “Second Wave” of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941–1944,” *German History* 2 (1996): 172–76.

⁴⁰ National Archives and Records Administration (NARA), T-175, roll 233, frame 2722434 (“Ereignismeldung UdSSR. Nr. 88 vom 19. Sept. 1941”).

яких згадок у “повідомленнях” з Києва за період 29–30 вересня разом з названими свідченнями дають змогу стверджувати, що на місцях розстрілів був присутній певний контингент української поліції, — переважно колишніх військовополонених, — який виконував тільки допоміжні функції.

Термін “полювання на євреїв” (*Judenjagd*), який запропонував відомий дослідник Голокосту Крістофер Браунінг,⁴¹ найбільш вдало передає атмосферу перших тижнів після масових розстрілів у Бабиному Яру. Згадаймо видане напередодні розстрілів оголошення про збір усіх євреїв на розі вул. Дегтярівської та Мельника з погрозою смерти в разі невиконання. *Post factum* воно означало, що відтоді, коли наступного дня пролунали перші постріли в Бабиному Яру, життя євреїв поступово опинилося поза законом. Згодом до списку офіційних “ворогів” Третього Райху, які підлягали знищенню, додали незареєстрованих радянських політичних активістів — членів ВКП (б), ВЛКСМ та НКВС. Їхні шанси на виживання істотно зменшувалися через розшукові заходи, які провадилися за підтримки місцевих помічників.

На відміну від деяких великих міст України,⁴² перебіг залучення київських поліцейських до “полювання на євреїв” не зафіксовано в матеріалах діловодства поліції. Точно встановити учасників таких операцій практично неможливо, але, судячи виключно з доступних джерел, набрані мельниківцями загони з військовополонених, а незабаром і “Буковинський курінь”, були чи не єдиними придатними допоміжними частинами для масових облав упродовж перших місяців окупації. Можна припустити, що німці могли використовувати їх під час “полювання” одночасно, оскільки зі спогадів націоналістів і з документів німецької поліції дізнаємося, що вони мали спільне командування та деякий час проходили єдиним з’єднанням — **поліцейським батальйоном “Київ”**.⁴³

Зі свідчень військовополоненого Івана Сиви відомо, що націоналістичне командування батальйону регулярно проводило політичні лекції, пояснюючи основні обов’язки і задачі поліції, зокрема “виловлювати комуністів, комсомольців, партизанів і євреїв, що приховувалися від розстрілу”.⁴⁴ Виконання настанов керівництва підтвердив інший службовець батальйону, націоналіст Кость Гіммельрайх. Оскільки поліцейські проживали в казармах, він був присутній, коли в жовтні або листопаді 1941 р. переважна частина його колег займалася “виловлюванням” євреїв (звертаю увагу на використання обома однакового терміна). Гіммельрайх також прояснив

⁴¹ Див. його найвідомішу працю, яку я також використав під час написання тексту: Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: Harper Collins, 1992).

⁴² Щодо Львова див.: Gabriel Finder, Alexander Prusin, “Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust,” 107–08.

⁴³ Карел Беркгоф, “Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі,” 14–16; Анатолій Кабайда, “1941,” 54; ДАКО, ф. Р-2726, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв. (“Kommandobefehl Nr. 8 vom 19.02.1942”).

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59660, арк. 10 зв.

деталі масових арештів: “Ті [службовці], що поверталися ні з чим, діставали нагану і йшли знову шукати”.⁴⁵

Насправді не так важливо, чи були поліцейські місцевими, адже вони мали списки з фактичними адресами жертв. Річ у тім, що за наказом коменданта штабу української поліції Анатолія Конкеля (“Орлика”) від 18 жовтня 1941 р. кербуди та двірники зобов’язувалися інформувати окупаційні органи про усіх відомих євреїв та радянських активістів під загрозою смертної кари.⁴⁶ Контроль за виконанням покладался на співробітників районних поліцій, які роз’яснювали обов’язки та інспектували роботу двірників.⁴⁷ Врешті-решт, саме поліцейські підтверджують виконання наказу Конкеля. В більшості епізодів кербуди або двірники надавали їм список мешканців, хоча нерідко самостійно приводили до райвідділків незареєстрованих членів ВКП (б) і передусім євреїв.⁴⁸ Цілком очевидно, що загроза смерти потужніше впливала на їхню мотивацію виконувати накази, ніж звичайна “догана” поліцейським, про яку згадував Гіммельрайх.

Фактична діяльність постової служби УОП розпочалася в жовтні, після поділу міста на 13, а пізніше 11 районних поліцій. Відтоді кадровий персонал невпинно збільшувався завдяки притоку жителів міста й округу. Один киянин, який проживав у Дарницькому районі, пригадував, як на початку окупації

багато молодиків зголосилися піти в поліцію [...] майже кожен з них з великим ентузіазмом вказував на тих [сусідів], які були євреями, і на те, де вони переховуються, німецьким СС-івцям, щоб вони могли знайти їх і [...] знищити.⁴⁹

На початку німецької окупації права і обов’язки поліцейських не були чітко прописані. На відміну від бійців батальйонів, служба яких радше нагадувала військову і відбувалася під наглядом офіцерів, постові поліцейські мали більше простору для власної ініціативи. Іншими словами, за висловом укладачів історії поліції Ярославського району, “ми працювали так, як нам підказувала совість, як належало працювати українцю — без жидів”.⁵⁰ Дехто, наприклад комендант Володимирської райполіції Михайло Сердюк

⁴⁵ Кость Гіммельрайх, *Спогади командира відділу особливого призначення “УПА-Схід”*, 117.

⁴⁶ Дневник киевлянки, ч. II, переглянуто: 13.09.2021, <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html>.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58293, арк. 92.

⁴⁸ Там само, спр. 60916, арк. 16.

⁴⁹ Alex Krashenninikow, USHMM, Oral History, 1997. A.0441.111, File RG-50.462.0111, 17:15–17:48, переглянуто: 13.09.2021, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn515630>.

⁵⁰ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 224, арк. 3 (“Короткий нарис щодо організації Поліції Ярославського Району м. Києва й стан його на 1-ше січня та 1-ше липня 1942 року”).

(у минулому радянський офіцер), від початку активно провадив виховну роботу “по піднесенню морального та ідейного стану” кадрового персоналу, навіть якщо це вимагало індивідуальних розмов. Стенограми щотижневих зборів працівників районної управи містять багато його висловів антирадянського й антисемітського спрямування: “Є багато диверсантів, енкаведистів, жидів, яких приходиться виловлювати”.⁵¹ Навіть до особового складу поліції, за словами Сердюка, “пройшла частина людей з жидо-большевицьким вихованням, з мотивів легкої наживи, або матеріальних вимог”.⁵² Показово, що всі інші присутні на зборах, зокрема мельниківці, не послуговувалися аналогічними мовними маркерами.

Схожу ситуацію спостерігаємо в інших районних відділках поліції. Олексій Фурта став на службу 28 жовтня 1941 р. і майже одразу був призначений на посаду заступника коменданта Шевченківського району. Відсутність досвіду роботи в подібних органах не завадила Фурті самостійно завербувати колишнього співробітника НКВС і, шантажуючи арештом, спонукати доносити на відомих йому євреїв та комуністів.⁵³ Від рішення заступника коменданта Подільської райполіції Віктора Сухаренка також залежали долі інших людей. На зламі листопада-грудня 1941 р. службовці заарештували жінку єврейської національності, а дещо пізніше чоловіка разом із сином. Усіх затриманих привели на допит до Сухаренка, під час якого вони намагалися відхреститися від звинувачень у єврейському походженні. Заступник коменданта їм не повірив, зазначаючи, що “їх достатньо видавала зовнішність”, після чого відправив усіх в штаб поліції.⁵⁴ В обох випадках на дільницях поліції були відсутні німецькі офіцери нагляду, через що рішення про подальшу долю затриманих лягало на плечі керівного складу української поліції.

Поміж усіх успадкованих рис радянського конформного соціуму явище доносництва стало найпоширенішою формою співучасті міського населення у Голокості.⁵⁵ Ще на початку окупації німецькі спецслужби відрапортували, що “повне очищення місцевостей від більшовиків, євреїв та асоціальних елементів було досягнуто завдяки доносам”.⁵⁶ Київський випадок нічим не вирізнявся із загального контексту, про що можна дізнатися, зокрема, від співробітників *SiPo/SD*:

⁵¹ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 76, арк. 9 зв. (“Протокол №5 Народи при голові Володимирської Райуправи м. Києва від 31/X 41р.”).

⁵² Там само, арк. 14 (“Протокол №8 Засідання Володимирської Районової Управи від 28/XI-1941 року”).

⁵³ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 26183, арк. 43–46.

⁵⁴ Там само, спр. 39791, арк. 87–88.

⁵⁵ Ґрунтовно про це див.: Карел Беркгоф, *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, пер. з англ. Т. Цимбал (Київ: Критика, 2011), 63–68.

⁵⁶ NARA, T-175, roll 233, frame 2722381 (“Ereignismeldung UdSSR. Nr. 86 vom 17. Sept. 1941”).

Від різних донощиків заяв на виявлених євреїв поступало в СД немало. Інколи донощики вказували в заявах свої прізвища й адреси, в деяких випадках стояли лише окремі літера [...] Всі доноси по євреям збиралися у гестапівця [Фрідріха] Гайнца.⁵⁷

Корпус доносів концентрувався також і в районних відділках української поліції. Це могли бути письмові записки або усні повідомлення від громадян, які поліцейським доводилося записувати під час індивідуальних прийомів. Наприклад, серед особистих речей одного зі службовців вдалося виявити нотатник, який містить такі записи: “Жидівка по вул. Фундукліївська, 21/18 [ім’я особи]” або “жид Погребецький [адреса]”.⁵⁸ Коли було одержано потрібну інформацію, за вказаним місцем проживання направляли групу працівників поліції. Справу полегшувало те, що обшук в єврейських квартирах, на відміну від усіх інших, дозволяли провадити без відповідного ордеру або санкції. Наприклад, слідчий Шевченківської райполіції Олександр Науменко кілька разів виїздив на арешти євреїв за доносами. Принаймні двічі йому вдалося самостійно затримати підозрюваних, зокрема вихреста, якого спершу відправили в штаб, але незабаром відпустили (як єврея, котрий “прийняв хрещення 27 років тому”).⁵⁹

Слід пояснити, що у складі кожної райполіції були агенти, а також слідчі з кримінальних та політичних справ. На відміну від службовців УОП, вони підпорядковувалися комісарам та шефові УКП. Складена націоналістами інструкція приписувала слідчим кримінальних справ розслідування як кримінальних, так і адміністративних злочинів. Слідчим політичних справ доручалася боротьба: “а/ проти залишків жидо-комуни; б/ зі шпигунством; в/ з українсько-анархічним елементом”.⁶⁰ Попри те, що будь-хто з поліцейських міг заарештувати запідозреного комуніста чи єврея, безпосередні агентурні та слідчі дії провадили працівники УКП. Загалом їхні обов’язки зберігалися у практично незмінному вигляді до кінця окупації.

Від ініціативи рядових слідчих і агентів цілком залежало (не)виконання завдань, оскільки контроль за їхньою роботою був практично відсутній. Шеф УКП лише роздавав накази в усній формі, натомість вибір подальшого *modus operandi* покладався лише на підлеглих. Наприклад, дочекавшись підозрюваного, кілька співробітників УКП вимагали його паспорт, “у котрому було виправлено національність євреїв на німець, [через що ми] затримали й доставили [його] до шефа поліції Гордона”.⁶¹ Затриманих очікував допит, який до перебирання німцями контролю над місцевою поліцією, міг тривати без обмеження в часі до фактичного зізнання. Наприклад, слідчий Микола

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39664, арк. 86.

⁵⁸ Там само, ф. 5, спр. 26183, арк. 180а.

⁵⁹ Там само, ф. 5, спр. 60916, арк. 15 зв.–16.

⁶⁰ ДАКО, ф. Р-2320, оп. 1, спр. 11, арк. 4–5 (“Тимчасова інструкція для районних комісаріатів, міських та сільських станиць Української поліції”).

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 43555, арк. 123.

Галушко (колишній співробітник НКВС) допитував єврея приблизно 35 дів. Ба більше, деякі співробітники УКП самостійно приймали рішення про перевірку наявності обрізання запідозрених у належності до єврейської національності чоловіків (починаючи з першої половини 1942 р. тілесний огляд євреїв мав провадити виключно лікар *SiPo/SD*).⁶² Імовірно, загальна кількість проведених арештів восени 1941 р. була така висока, що шеф Біда вирішив надіслати комісарові міста полковнику Муссу прохання такого змісту:

Слідчий відділ Української Поліції м. Києва, в зв'язку з жидівсько-більшовицькою небезпекою в місті, вважає за необхідне завести в місті в'язницю і концтабір, щоб мати змогу ізолювати непевні елементи і тим самим налагодити боротьбу з саботажем і небезпекою в місті. Слідчий відділ просить комісара м. Києва допомогти в справі передачі в'язниці на Лук'янівці в розпорядження Слідчого відділу, а також організації біля цієї в'язниці конц. табору.⁶³

З історичної літератури та джерел відомо, що в окремих місцевостях генерального округу Київ допоміжна поліція залучалася безпосередньо до розстрілів.⁶⁴ Та чи відбувалося це в Києві? На одному з допитів колишній слідчий Василь Покотило (уродженець Києва) підтвердив, що разом з деякими колегами розстрілював євреїв. Один з таких епізодів відбувся в жовтні 1941 р., коли шеф Біда

запропонував групі поліцейських, в тому числі мені, відвести 20 осіб заарештованих євреїв до "СД". Коли ми прибули із заарештованими нам дали вказівку про їх розстріл. На машині ми привезли своїх жертв в "Бабин Яр". Там запропонували їм викопати яму і коли вона була готова, ми зняли верхню одягу й, вишикувавши в шеренгу, розстріляли усіх. Причому поліцейських було 10 осіб і кожному з них довелося розстрілювати по дві особи.⁶⁵

Правдивість наведених свідчень підважується тим, що під час наступних допитів Покотило відмовився від власних слів, заявляючи про тиск з боку радянських слідчих. Хоча його персональна участь у вбивствах залишається під питанням, колеги Покотила підтверджували, що впродовж перших місяців окупації окремі співробітники УКП справді "виявляли залишені єврейські родини в Києві, виганяли на Лук'янівське кладовище і розстрілювали та

⁶² Там само, арк. 46; "Из протокола допроса НКГБ в качестве свидетеля участника сожжения трупов в Бабьем Яру С. Берлянта от 16 ноября 1943 г.", в Татьяна Евстафьева и др., сост. *Бабий Яр: человек, власть история: документы и материалы. В 5 кн., кн. 1: Историческая топография. Хронология событий* (Киев: Вешторгиздат Украины, 2004), 235.

⁶³ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 53, арк. 11 ("До комісара м. Києва, 13 листопада 1941 р").

⁶⁴ Александр Прусин, "Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев", 41.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 43555, арк. 48 зв.

вели боротьбу з неблагонадійними для них особами”.⁶⁶ Місцеві жителі також стверджували, ніби дехто зі службовців Дарницької поліції був учасником розстрілів районного партактиву в грудні 1941 р..⁶⁷ Слід звернути увагу, що аналогічних свідчень, у яких київські поліцейські виступають безпосередніми учасниками вбивств, обмаль. Наявні ж документи часто обмежуються першим півріччям окупації. Теоретично перехідний стан та відсутність чіткої регламентації обов’язків дозволяли поліцейським брати участь чи навіть самостійно провадити розстріли. Утім, це питання потребує додаткових джерельних підтверджень. Точно відомо, що упродовж 1942–43 рр. більшість екзекуцій затриманих євреїв і комуністів виконували працівники *SiPo/SD*. Однак навіть поміж них можна знайти допоміжний персонал з місцевого населення — виключно етнічних німців.⁶⁸

Продовження арештів та насилля (1942–43 рр.)

Початок 1942 р. ознаменувався великими спецопераціями, у яких брала участь частина міських поліцейських, зокрема члени батальйону “Київ”. Наприкінці січня вони оточили Єврейський базар і затримали приблизно 250 осіб. Поміж них виявили євреїв, яких спершу конвоювали до німецьких установ, а пізніше до табору по вул. Керосинній.⁶⁹ У лютому розпочалася масштабніша операція, у ході якої, розділившись на групи по кілька осіб, місто прочісували спільними зусиллями німецької та української поліції. Їм надавали списки адрес, які вони мали обійти, затримуючи осіб, що були незареєстровані й нелегально проживали. Шуцманові батальйону “Київ” Сергію Орлову та двом іншим поліцейським довелося перевіряти документи жителів трьох будинків по вул. Куренівській, унаслідок чого вони заарештували двох євреїв.⁷⁰ Операції такого масштабу востаннє відбулися у травні 1942 р., а загальна кількість арештів сягала декількох тисяч осіб (переважно комуністів).⁷¹

З першої половини 1942 р. простежується тенденція до зменшення проведених службовцями УОП “політичних” арештів. Наприклад, між березнем та груднем того ж року співробітники Володимирської райполіції затримали 8 осіб “за підозрою в жидівстві” та одного чоловіка, що переховував євреїв.⁷² Це пов’язано з кількома чинниками і передусім з масштабністю насилля

⁶⁶ Там само, арк. 79; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69330фп, арк. 44.

⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59155, т. 2, арк. 47.

⁶⁸ Один з таких, нащадок житомирських німців-колоністів Фрідріх Круль, до війни працював робітником у Києві. За період служби в *SiPo/SD*, починаючи з березня 1942 р., він заарештував близько 100 євреїв, частину з яких власноруч розстріляв. Детальніше див.: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39664, арк. 60–63.

⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66434, арк. 27, 29, 35.

⁷⁰ Там само, спр. 66434, арк. 25–27.

⁷¹ Там само, спр. 55663, т. 1, арк. 77.

⁷² Підраховано на підставі: ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 2, арк. 1–34 (“Книга задержанных и арестованных сов. гр-н полицией Владимирского р-на г. Киева”).

першого півріччя німецької окупації, адже лише невеликій кількості євреїв вдалося пережити цей період. Іншою причиною став перерозподіл праці між гілками допоміжної поліції. Починаючи з квітня 1942 р., до першочергових завдань УОП належало дотримання офіційно встановлених норм відправок працездатного (переважно українського) населення на примусові роботи в Німеччину. Коло осіб, залучених до реалізації Голокосту, у такий спосіб обмежувалося найбільш ініціативними працівниками.

Однак на зламі літа-осені 1942 р. сталося певне пожвавлення антиєврейської діяльності київської поліції. Про це свідчить передусім незвична ремарка коменданта штабу УОП Анатолія Кабайди: “В останній час помічено появу жидів. Їх треба затримувати та негайно передавати до СД”.⁷³ Крім того, не пізніше вересня відбулася найбільша структурна реорганізація української поліції. Невідомо, наскільки це було збігом, однак упродовж означеного проміжку часу сталася низка важливих для контексту подій, які могли би опосередковано вплинути на ситуацію. Наприклад, Директивою № 46 від 18 серпня 1942 р. Гітлер санкціонував розширення кадрового персоналу допоміжної поліції (що було реакцією на все більшу партизанську активність на окупованих територіях СРСР).⁷⁴ Крім того, між серпнем та вереснем того ж року в штаб-квартирі “Вервольф” (Вінниця) відбулася низка нарад вищого керівництва німецької поліції окупованих територій України, які очолював райхсфюрер СС Гімmlер. На одній з таких нарад на прикладі київського батальйону допоміжної поліції він надавав рекомендації стосовно питання відбору найбільш придатних “з расового” погляду місцевих поліцейських та подальшої їхньої асиміляції; під час іншої Гімmlер висловлював занепокоєння пожвавленням партизанського руху та незавершеністю ліквідації євреїв.⁷⁵ Серед присутніх на нарадах був головнокомандувач СС і поліції в Україні Ганс-Адольф Прютцман, який цілком імовірно міг передати загальні думки райхсфюрера СС власним підлеглим на місцях, зокрема у генеральному окрузі Київ.

Спалах антиєврейської активності також простежується і на локальному рівні. Наприклад, у серпні 1942 р. службовець Володимирської райполіції Йосип Кірічок затримав єврея у вільний від виконання обов’язків час. Його шлях на роботу пролягав через Володимирський ринок, який він вирішив одного разу перевірити. Для співробітників поліції такі місця

⁷³ ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 209 (“Наказ по Штабу ч. 52 від 27 вересня 1942 р.”).

⁷⁴ Jacek Andrzej Młynarczyk, Leonid Rein, Andrii Boliyanovskiy, and Oleg Romanko, “Eastern Europe: Belarusian auxiliaries, Ukrainian Waffen-SS soldiers and the special case of the Polish ‘Blue Police,’” in R. Gerwarth and J. Böhrer, eds. *The Waffen-SS: A European History* (Oxford University Press, 2017), 183.

⁷⁵ NARA, T-175, roll 103, frames 2624976–2624978 (“Rede des Reichsführer-SS am 16. September in der Feldkommandostelle vor den Teilnehmern an der SS- und Polizeiführer-Tagung, einberufen von SS-Obergruppenführer Prützmann, Höherer SS- und Polizeiführer Rußland-Süd”); Венді Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*, пер. С. Коломієць (Київ: Зовнішторгвидав, 2010), 204–05.

ставали “золотою жилою”, оскільки тут можна було безкоштовно отримати будь-який товар незаконною конфіскацією. На ринку Кірічок помітив двох підозрілих осіб, яких вирішив затримати й відвести до відділку. Один із затриманих виявився євреєм, внаслідок чого поліцейський отримав винагороду у вигляді продуктів харчування.⁷⁶ Водночас з Кірічком начальник варти поліції підрайону Пущі-Водиці Василь Стратенко самотужки відшукав чоловіка єврейської національності, привів до відділку і допитав, застосовуючи фізичну силу.⁷⁷ Цікаво, що ведення допиту не належало до обов'язків службовців УОП, через що керівництво повсякчас намагалося покласти край подібним практикам, погрожуючи суворим покаранням.⁷⁸ Імовірно, Стратенко не був покараний з причин перебування у тісних товариських стосунках із німецьким комендантом поліції Пущі-Водиці Візе, “слово” якого було вищим за накази українського керівництва.

Не лише поліція Пущі-Водиці, а й кожен райвідділ на практиці виявлявся острівцем нерегламентованого насилля з власними порядками. Право на фізичний допит та інші форми рукоприкладства спочатку закріплювалося за німцями, які, цілком очевидно, могли розділяти його з місцевими поліцейськими без офіційних санкцій згори.⁷⁹ Наприклад, у липні 1943 р. заступник коменданта Ярославської райполіції Макієвський (колишній співробітник НКВС) побив затриману єврейку на очах у німецького офіцера. Під час допиту Макієвський настрахав жінку: якщо вони врешті дізнаються правду про її єврейське походження, то “[я тебе] розстріляю власноруч”.⁸⁰ Агент Софіївської райполіції Демич під час допиту використовував гумову палицю, якою також бив тих, хто не хотів зізнаватися в “політичних” злочинах. Сам Демич говорив, що так він “займається фізкультурою”.⁸¹ Охоронець в'язниці *SiPo/SD* Лелюх, який до війни працював в аналогічній структурі — конвойному управлінні НКВС, брав участь у побитті бранців, а одного разу в позаслужбовий час він застрелив в'язня-втікача. За сумлінне виконання обов'язків Лелюха нагородили “Відзнакою для східних народів”.⁸²

Унормальнення насильницьких практик поміж поліцейських впливало на їхню поведінку поза межами служби. Навіть у тих випадках, коли вони полишали роботу в поліції, їхні дії експліцитно видавали належність до спільноти тих, хто мав право на насилля. Якось уже звільнений заступник коменданта Шевченківської райполіції вечеряв з друзями в ресторані, де в них виник конфлікт з групою осіб. Одного з останніх навмисно “запідозрили” у єврейському

⁷⁶ Александр Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев,” 39; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 28787, арк. 22–22 зв., 86–86 зв.

⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 61301, арк. 15–22.

⁷⁸ ДАКО, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 232 зв. (“Наказ по Штабу ч. 54 від 16 жовтня 1942 р.”).

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59410, арк. 10 зв.

⁸⁰ Там само, спр. 51178, арк. 28–29.

⁸¹ Там само, ф. 5, спр. 62683, арк. 46–47, 55.

⁸² Там само, ф. 5, спр. 43368, арк. 17–17 зв.

походженні, тож колишній поліцейський, володіючи певними навичками роботи в окупаційних органах, затримав чоловіка, відвів у вбиральню і провів тілесний огляд на наявність обрізання. І хоча чоловік не виявився євреєм, колишній заступник коменданта не мав жодного офіційного повноваження на проведення подібного огляду.⁸³ Іншим разом уже згаданий ув'язнений Сирецького концтабору Трубаков упізнав в одному з охоронців колегу з довоєнної роботи Юрія Павловського. Той, побачивши Трубакова, здивувався: “Ти чого сюди потрапив, ти ж не жид і не комуніст?”⁸⁴ Виявилось, що за німців Павловський вступив до агентурного відділу УКП, однак восени 1942 р. його заарештували за хабарництво й відправили у концтабір. На відміну від інших в'язнів, він користувався низкою привілеїв, що дозволяло йому не працювати на виснажливих роботах, а також бити інших в'язнів і знущатися з них. Вже у квітні 1943 р. Павловського випустили на волю й поновили на службі в поліції, де він продовжив займатися хабарництвом.⁸⁵

Варто пояснити, що Сирецький концтабір разом з Дарницьким та пересильним табором по вул. Керосинній був одним з найбільших міських місць примусового утримання військових та цивільних. Табори мали окрему, відведену для “політичних злочинців” секцію, однак у створеному не пізніше червня 1942 р. Сирецькому концтаборі більшість ув'язнених становили саме комуністи та євреї. Це пояснюється тим, що, на відміну від інших двох (під управлінням військової адміністрації), “Сирець” підпорядковувався регіональному командуванню *SiPo/SD* і проіснував до кінця окупації. Охорона концтабору покладалася на німців та місцевих бійців 23-го батальйону допоміжної поліції, які брали участь у знущаннях та вбивствах ув'язнених. Наприклад, у травні 1943 р. шуцман Володимир Бистров, в присутності німецького коменданта, “зарубав сокирою одного єврея й одного росіянина [...] єврея вбив через те, що погано працював”. За декілька місяців Бистров брав участь у розстрілах групи в'язнів.⁸⁶ Загальна кількість жертв одного лише Сирецького концтабору оцінюється в майже 25 тис. осіб.⁸⁷

Агенти та слідчі УКП послуговувалися тактикою засідок, раптових обшуків будівель і приватних квартир. Проте, на відміну від усіх інших, слідчі могли вести одночасно кілька і більше справ, тому від цих рішень залежало

⁸³ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 26183, арк. 147.

⁸⁴ Zachar Trubakov, USHMM, Oral History, 1995.A.1272.158, RG-50.120.0158, 01:55:00–01:56:20, переглянуто: 13.09.2021, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn502882>.

⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58819, арк. 27–29, 74–77.

⁸⁶ “Из протокола допроса в НКВД в качестве обвиняемого бывшего заключенного Сырецкого концлагеря В. Быстрова от 22 ноября 1943 г.,” в *Бабий Яр: человек, власть история*, 240.

⁸⁷ Детальніше про всі табори див.: Тетяна Пастушенко, “Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941–1943 рр.,” *Historians*, 26 September 2014, переглянуто: 13.09.2021, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr>.

життя багатьох людей. Упродовж усієї служби неодноразово згаданий слідчий Покотило самотужки заарештував принаймні 6 євреїв та 13 радянських активістів. Його колега Науменко стверджував, що за дев'ять місяців роботи розслідував приблизно 10 “політичних” справ, результатом яких стало конвоювання затриманих до штабу поліції. Інші рядові співробітники УКП не завжди були такі “успішні” та обмежувалися кількома арештами. Утім, на загальному рахунку одного лише комісаріату могло бути більше ста завершених справ.⁸⁸ Отже, зіставлення середньої кількості затриманих та числа службовців УКП дозволяє припускати, що протягом 1942–43 рр. слідчі й агенти провели від десятків до сотень “політичних” арештів.

Голокост не завершувався фізичним знищенням євреїв, адже десятки тисяч пар одягу, тисячі об'єктів нерухомого майна, а також тонни дорогоцінних речей виявилися “трофеєм” не лише для німців. Як уже відомо, місцеві поліцейські допомагали сортувати одяг під час розстрілів у Бабиному Яру, але на цьому їхнє завдання не скінчилося. Можна натрапити на свідчення про планомірний вивіз шукцманами майна з квартир розстріляних. Фактично перші місяці окупаційного хаосу дозволяли поліцейським присвоїти частину майна власноруч заарештованого єврея або зайняти практично будь-яку порожню квартиру.⁸⁹ В одній з таких тимчасово проживав комендант Куренівської райполіції Іван Добровольський. Після звільнення з поліції він мусив переїхати, що врешті й зробив, захопивши з собою частину обстановки єврейської квартири (піаніно, диван, шафу, буфет тощо).⁹⁰ Випадки перевищення службових обов'язків почали суворо каратися внаслідок одержавлення німцями майна вбитих євреїв та перебирання контролю над українською поліцією, через що одного шукцмана навіть стратили.⁹¹

Кадровий персонал і мотивація

Дослідження особового складу допоміжної поліції може кинути світло на низку питань, пов'язаних зі співучастю в Голокості. Водночас біографічні відомості щодо київських поліцейських трапляються як розрізнені згадки, зазвичай датовані першими місяцями окупації. Саме тому я пропоную коротко зупинитися на колективних портретах кожного відомства.

Попри репресії з боку німців, станом на вересень 1942 р. близько 70 % усіх керівних посад УОП були в руках мельниківців, військових емігрантів та проукраїнськи налаштованих місцевих.⁹² Усі коменданти штабу — Анатолій

⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 43555, арк. 123–126; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 60916, арк. 15; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46829, арк. 103 зв.

⁸⁹ Martin Dean, *Collaboration during the Holocaust*, 97.

⁹⁰ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 53, арк. 74–75 (“Доповідна записка від 21.1.42 р.”).

⁹¹ Там само, ф. Р-4437, оп. 1, спр. 1, арк. 149 зв. (“Особливий наказ від 30.5.42 р.”).

⁹² Наприклад, поміж одинадцяти комендантів райполіцій Андрій Дзень, Олекса Березовський, Григорій Жуківський, Валентин Каштелянів та Анатолій Одарченко проживали в СРСР до війни. Принаймні Одарченко і Каштелянів мали певний стосунок до ОУН.

Конкель, Григорій Захвалінський, Володимир Буткевич,⁹³ Анатолій Кабайда — були членами ОУН. Ба більше, вони продовжували співпрацювати з німцями після відступу з Києва. Наприклад, комендант штабу Конкель та начальник II-го відтинку Арсеній Мельничук опинилися в складі 14-ї гренадерської дивізії військ СС “Галичина”, яка у квітні 1945 р. реформувалася на 1-шу Українську дивізію Української національної армії (1-а УД УНА). Керівник київської поліцейської школи Володимир Гладич та комендант Святошинської райполіції Аркадій Арсенів продовжили службу у складі протитанкової бригади “Вільна Україна”, що увійшла до складу 2-ї УД УНА.⁹⁴ Бійці останньої значною мірою були українськими поліцейськими, які евакуювалися на Захід і влилися до служб протиповітряної оборони (*Luftschutzpolizei*) та пожежної охорони (*Feuerschutzpolizei*). Один із таких загонів у місті Мец (Франція) очолив ад’ютант штабу УОП Степан Зинь.⁹⁵ Комендант штабу УОП Кабайда спочатку працював у пожежній команді міста Бесков (Німеччина), але навесні 1945 р. перейшов на службу в так звану “Парашутну бригаду”, очолювану Тарасом Бульбою-Боровцем (вона також влилася до УНА).⁹⁶

Члени ОУН та емігранти не могли існувати поза контекстом міжвоєнної доби, тому принаймні частково сповідували ультраправі погляди (радикальний націоналізм, антибільшовизм й антисемітизм). Отже, визвольна боротьба тісно перепліталася зі знищенням реальних і уявних ворогів української державності. Незадовго після масових розстрілів у Бабиному Яру заступник коменданта міської поліції Іван Кедюлич (мельниківець) шантажував затриманого єврея. Інший поліцейський намагався заступитися за нього, на що Кедюлич відповів: “Чи може тобі жаль тих кагановичів, що винищили мільйони нашого народу?”⁹⁷ Водночас частина командирів-націоналістів, наприклад, Конкель чи Біда, під час застільних бесід висловлювалися, що в “Україні повинна залишитися тільки українська

⁹³ У попередній своїй статті я помилково ототожнив Григорія Захвалінського і Володимира Буткевича з учасниками Бою під Крутами (1918 р.) Сергієм Захвалінським (рідний брат Георгія) та Ярославом Буткевичем. Насправді мельниківець Захвалінський також був ветераном Української революції, а до початку Другої світової війни проживав у Франції. Володимир Буткевич, імовірно, проживав до війни у Польщі, а восени 1941 р. він повернувся в рідну Золотоношу й очолив так звану “українську сотню”. У грудні його заарештували німці (оскільки він виявився бандерівцем), але за нез’ясованих обставин відпустили, після чого він перебрався до Києва, де спершу очолив Печерську районну поліцію, а пізніше — штаб УОП.

⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 26748, арк. 52–53; Василь Верига, *Під сонцем Італії* (Торонто: Видавництво Братства колишніх Вояків 1-ої УД УНА 1984), 148; Іван Буртик, *Тернистий шлях другої дивізії УНА* (Нью-Йорк; Кліфтон: 1994), 73.

⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 26639, арк. 50–51.

⁹⁶ Андрій Боляновський, *Українські військові формування в збройних силах Німеччини*, 508–09; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64530, арк. 254.

⁹⁷ Кость Гіммельрайх, *Спогади командира відділу особливого призначення “УПА-Схід”*, 115–17.

нація”⁹⁸ Найновіші дослідження біографій окремих членів ОУН (м) підтверджують побутування подібної світоглядної системи аж до кінця війни.⁹⁹ Утім, не варто переоцінювати місце ідеології українського націоналізму під час Голокосту в Києві, оскільки більшість виконавців злочинів були місцевими жителями підрадянської України.¹⁰⁰

Мотивація пересічних поліцейських УОП — переважно одружених молодих українців (до 28 років) з міста чи округу — назагал далека від сталого ідеологічного колабораціонізму. Залежно від часу вона коливалася від активної підтримки нацистського режиму до випадків масового опору. Дехто вирішив вступити в поліцію під загрозою відправки на примусові роботи в Німеччину, проте добровольців також не бракувало. Це переважно стосується першого року окупації — апогею антирадянських та пронімецьких настроїв. Коли восени 1942 р. один київський поліцейський вирішив відвідати рідне село, він виголосив на зборах перед місцевими жителями: “Євреїв знищимо, така нація не повинна існувати”.¹⁰¹ Немає сумнівів, що він та переважна частина його тогочасних колеґ мали всі необхідні умови для того, щоб бажати співпрацювати з німецькою владою. Нові можливості (особливо для раніше репресованих, пригноблених у правах), непогані матеріальні стимули, а також гіперболізоване почуття влади у власних руках мотивували поліцейських сумлінно виконувати обов’язки. Крім того, передбачена керівництвом Третього Райху політика економічної експлуатації й терору не зачіпала службовців: нерідко вони були її місцевими впроваджувачами. Зі зміною військової ситуації не на користь німців навіть найактивніші поліцейські пройшли кризу пертурбацію системи лояльностей, вдаючись до масового дезертирства. Наприклад, восени 1941 р., під час допиту одного місцевого жителя, співробітник Дарницької райполіції Микола Шелест викрикував: “Більшовик! Тебе давно треба було розстріляти, більшовицьке кодро”. Два роки потому, коли Червона армія наблизилася до Києва та відбувалася примусова евакуація допоміжної поліції з міста, той самий Шелест разом з групою колеґ викрав вантажівку зі зброєю, після чого перейшов на бік радянських партизанів.¹⁰² Спроби пристосуватися до нових політичних реалій і реінтегруватися до радянського соціуму завдяки бойовим подвигам вчергове демонструють “крихку лояльність” місцевого населення.

Особовий склад більшості батальйонів допоміжної поліції складався з двох категорій службовців: набраних під примусом і добровольців. До останніх можна зарахувати ідеологічно вмотивованих націоналістів

⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69330фп, арк. 97.

⁹⁹ Детальніше див.: Yuri Radchenko, “The Organization of Ukrainian Nationalists (Mel’nyk Faction) and the Holocaust: The Case of Ivan Iurii,” *Holocaust and Genocide Studies* 2 (2017): 215–39.

¹⁰⁰ Александр Прусин, “Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев,” 46–47.

¹⁰¹ АУСБУ в Житомирській області, спр. 31003оф, арк. 53

¹⁰² ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59155, т. 2, арк. 11–12, 65, 130.

і місцевих жителів. Поміж набраних під примусом були не лише ті чоловіки, які, з весни 1942 р. намагалися уникнути насильного вивозу на роботи в Німеччину, а й військовополонені. Через це лише до лютого 1942 р. в німецьких таборах загинуло або було вбито до 2 млн червоноармійців.¹⁰³ У таких умовах робота в поліції справді могла виявитися єдиним порятунком, тож багато хто зголошувався з суто виживальницьких мотивів. Проте, як зазначав історик Девід Річ, після вступу на службу чоловіки де-факто звільнялися з полону, тож “питання чи залишатися і як саме служити далі залежало повністю від особистої волі бранця”.¹⁰⁴ У лютому 1942 р., коли німці зараховували військовополонених до 115-го батальйону допоміжної поліції, їм запропонували підписати контракт на 2 роки. Принаймні десять осіб відкрито відмовилися, після чого їх відправили до Дарницького табору (але незабаром звільнили).¹⁰⁵ Інші кількості вирішили продовжити службу в лавах новоутвореного батальйону.

Якщо колективний портрет УОП та “закритих частин” залишався майже незмінним упродовж окупації, кадровий персонал УКП, навпаки, зазнав найбільшої реконфігурації. Процес розпочався слідом за масовими арештами членів ОУН (м), зокрема шефа Біди. Відтоді націоналісти були поступово усунуті з УКП, що спричинило кадровий вакуум, який німці вирішили заповнити шляхом пошуку більш професійних і лояльних службовців. З лютого 1942 р. біржа праці та інші установи скеровували людей з вищою юридичною освітою на службу в УКП.¹⁰⁶ Фахові радянські правники, котрі почасти в жодний спосіб не ідентифікували себе з проукраїнським табором, пізніше дослужилися до високих посад навіть за межами Києва. Крім того, на посаду слідчих претендували люди старшого віку з кращим рівнем освіти або досвідом роботи у відповідних органах, натомість агентами ставали енергійні молоді люди без відповідної освіти й досвіду.¹⁰⁷ Аналіз доступних мені архівно-кримінальних справ демонструє, що середньостатистичними працівниками УКП частіше ставали колишні росіяни і фольксдойче. Крім того, специфіка персоналу УКП як структурної одиниці німецької служби безпеки полягала в концентрації більш лояльних до нацистів кар’єристів, антирадянськи налаштованих персон та ін.

Від літа 1942 р. до завершення окупації усі випадки масових облав на євреїв і радянських підпільників інспектував новий шеф УКП Вадим Майковський. До війни київський юрист, а пізніше агент німецьких спецслужб, за характеристикою заступника, “не цурався мріяти стати диктатором “Нової”

¹⁰³ Кристиан Штрайт, “Они нам не товарищи...”: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. (Москва: “Русская панорама”, 2009), 135.

¹⁰⁴ Девід Аллан Річ, “Подвійна віктимізація”? Відповідальність радянських військовополонених за полон та колаборацію у повоєнний час,” *Сторінки воєнної історії України* 21 (2019): 239.

¹⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66434, арк. 44.

¹⁰⁶ Там само, спр. 64486, арк. 29.

¹⁰⁷ Там само, спр. 27204, арк. 39.

Росії”¹⁰⁸ “Зразкове” виконання службових обов’язків допомогло Майковському продовжити стрімку кар’єру слідом за відступом німців з Києва. Приблизно в травні-червні 1944 р. колишній заступник шефа київського *SiPo/SD* гауптштурмфюрер СС Вальтер Ебелінг написав йому листа, в якому розповів, що нещодавно отримав високу посаду в Берліні. Ебелінг зізнався, що Майковський дуже потрібен йому і запросив очолити “російську групу” (так звану “групу Комет”) інформаційного підвідділу берлінського гестапо (*IV/n*), керівником якого він був. Відтоді колишній київський юрист займався розслідуваннями “гучних” справ, зокрема членів відомої російської ультраправої організації Національно-трудового союзу. Крім того, Майковський був безпосередньо причетний до курування берлінським гестапо Андрія Власова, тому одночасно він входив до керівництва Комітету визволення народів Росії.¹⁰⁹

Агентурний відділ УКП був одним з найактивніших у питаннях “виловлювання” євреїв і комуністів, не в останню чергу завдяки його комісарові Олексію Горбачевському. Він народився й виріс на Київщині, де в 1930 р. був засуджений на три роки за належність до групи осіб, які виступали проти колективізації й розкуркулення. Після звільнення з-під арешту Горбачевський перебрався до Києва і влаштувався на роботу в Дарницьке депо, де працював до початку німецько-радянської війни. Вже 9 жовтня 1941 р. він став агентом місцевої поліції та швидко здобув посаду комісара агентурного відділу. Карколомний кар’єрний успіх пов’язаний з його службовою діяльністю, позаяк під його керівництвом було заарештовано багатьох представників міського партактиву. Одного разу Горбачевський навіть затримав і передав німцям власного товариша єврейської національності, якого незабаром стратили.¹¹⁰

Інша парадоксальна умова активності агентурного відділу полягає в тому, що більшість його працівників виявилися колишніми комуністами, комсомольцями, міліціонерами (один з агентів навіть був депутатом Київської міськради). Ще в жовтні 1941 р. окупаційна влада видала наказ про реєстрацію всіх міських членів ВКП (б). Декого одразу заарештували й розстріляли, інших використали задля власних цілей. Річ у тім, що німці швидко усвідомили позірність партійного членства в СРСР, яке було радше інструментом кар’єрних можливостей і безпеки, ніж відображало відданість комуністичним ідеям. Тому було вирішено залучати колишніх комуністів до співпраці з окупаційною владою. Частина викликали на допити в УКП, де Горбачевський особисто вербував найбільш придатних для служби осіб.¹¹¹ Загалом агентурний відділ нараховував від 30 до 70 співробітників, що робило його найбільшим у структурі УКП.

¹⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64486, арк. 65.

¹⁰⁹ Там само, арк. 211–215; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64530, арк. 60.

¹¹⁰ ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-6898, арк. 19; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 2799, арк. 15–16.

¹¹¹ Там само, спр. 2799, арк. 13–13 зв.

Розслідуванням справ місцевого партактиву, радянського та націоналістичного підпілля, а також пошуком і арештом євреїв займався безпосередньо політичний відділ. Його комісар, також уродженець Київщини Василь Цалованський (або Целованський), був обраний не випадково. У першій половині 1920-х рр. він працював у радянській міліції, але за нез'ясованих обставин полишив службу.¹¹² З початком німецької окупації Цалованський влаштувався на роботу в так зване “кадрове управління” (*Personalamt*) — орган німецької контррозвідки при генеральному комісаріаті в Києві, який функціонував під виглядом звичайного відділу міської управи. Він поділявся на секретний та агентурно-інформаційний відділи. Службовці першого відділу виконували перевірку всіх ненімецьких співробітників органів окупаційної адміністрації, вели облік місцевого партактиву тощо. Загалом картотека управління налічувала приблизно 2 000 місцевих комуністів та 6 000 комсомольців. Спостереження за взятими на облік виконували 24 штатні службовці та 220 позаштатних агентурно-інформаційного відділу, керівником якого й був Цалованський. За словами шефа “Персональамту” Артура Босса,

значення цього відділу, без сумніву, величезне в умовах, коли більшовики, відступаючи, залишили щільну мережу своєї агентури з диверсійними й шпигунськими завданнями [...] Основна ціль, яка покладалася на агентурно-інформаційний відділ, зводилася до того, щоб охопити агентурним наглядом більшість населення й допомогти німецькій поліції у виявленні й запобіганні всіх антидержавних дій, в яких формах вони б не проявлялися.¹¹³

Є також версія про те, що інформація очолюваного Боссом підрозділу стала катализатором арешту членів ОУН (м) Олени Теліги, Івана Рогача та інших. Не раніше березня 1942 р. “Персональамт” було ліквідовано, внаслідок чого Цалованський, його заступник Віктор Глухов та частина працівників управління перейшли на роботу в УКП.¹¹⁴

Здібності й досвід Цалованського незабаром знову знадобилися, адже в березні 1943 р. він очолив новостворений політичний відділ УКП, до якого набиралися найбільш “успішні” агенти й слідчі всієї поліції. Показовий випадок, який характеризує довіру до політичного та агентурного відділів з боку німців, стався у жовтні 1943 р. Тоді весь особовий склад київської поліції евакуювався на Захід, проте невелика група на чолі з шефом Майковським

¹¹² ГДА СБУ, ф. 5, спр. 10344, арк. 23–24; ДАКО, ф. Р-2320, оп. 1, спр. 13, арк. 19 (“Реєстр співробітників Слідчого відділу Української поліції м. Києва”).

¹¹³ Органи полиции безопасности и СД, действовавшие на советско-германском фронте и на временно оккупированной советской территории, переглянуто: 13.09.2021, <http://istmat.info/node/28461>.

¹¹⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 10344, арк. 31, 68–69. Згадки про ініційований Боссом арешт: ГДА СБУ, ф. 11, спр. 776, ч. 2, арк. 82–83.

залишилася в так званому “айнзаці” — знищувати залишки осередків руху опору, комуністів та євреїв.¹¹⁵ Учасниками “айнзацу” були найбільш віддані службовці як політичного, так і агентурного відділів УКП, які пізніше працювали в берлінському гестапо під керівництвом Майковського. Крім того, саме Горбачевський, Цалованський та Майковський як найактивніші німецькі помічники мали стати головними жертвами розкритої в березні 1943 р. підпільної групи СухOVERського.

Наостанок дослідження української поліції та Голокосту буде неповним без згадки про порятунок. Сусідка шуцмана Печерської райполіції Івана Харченка в усній формі донесла йому на євреїв, що мешкали в їхньому будинку. Замість арешту поліцейський вирішив попередити цих людей про можливі репресії. Пізніше Харченко знищив донос на члена ВКП (б) і повернув йому документи. Свідки підтверджували, що він неодноразово рятував заарештованих євреїв, комуністів і тих, кого відправляли на примусові роботи в Німеччину.¹¹⁶ Інший поліцейський, Микита Омеляненко, також допомагав затриманим, що на судовому процесі підтверджували очевидці: “Нас хотіли відправити в Бабин Яр, бо мій чоловік єврей за національністю, але Омеляненко допоміг нам звільнитися”.¹¹⁷ Крім того, всередині УКП існувала радянська підпільна організація на чолі з колишнім шефом Борисом СухOVERським. Один з учасників, слідчий Степан Катериненко, разом з дружиною неодноразово переховував євреїв і комуністів та допомагав їм уникнути смерті. На початку березня 1943 р. підпільну організацію викрили прони́мецьки налаштовані агенти (одним з них був Георгій Пузенко), внаслідок чого її членів разом з родичами розстріляли.¹¹⁸ Отже, попри те, що більшість поліцейських (без)ініціативно виконувала накази, знаходилися й такі, які ризикували власним життям задля порятунку інших.

Висновки

За підрахунками історика Олександра Круглова, впродовж німецької окупації в Києві було знищено до 53 000 цивільних осіб, абсолютна більшість яких були євреї. Приблизно 30 % від вказаної кількості припадає на жертв інших категорій, до яких Круглов відносить: неєврейське цивільне населення (декілька тисяч), до яких належали “підозрювані” в певних злочинах; представники радянського активу і підпілля (більше 2 000); пацієнти міської психлікарні (485 осіб); та члени національно-визвольного руху (приблизно кілька десятків). Серед окремої великої групи загиблих і вбитих також були військовополонені трьох міських таборів — разом до 40 000 осіб.¹¹⁹ Приклад

¹¹⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 43555, арк. 50–52; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64486, арк. 43–44.

¹¹⁶ Там само, ф. 6, спр. 70029фп, арк. 123–27.

¹¹⁷ Там само, ф. 5, спр. 56693, арк. 157 зв.

¹¹⁸ Там само, ф. 5, спр. 46829, арк. 110–113.

¹¹⁹ Олександр Круглов, “Неєврейские жертвы нацизма в Киеве в 1941–1943 гг.,” *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 12 (2020): 56–88.

Голокосту в Києві демонструє переплетеність долі названих груп, адже репресії проти них нерідко відбувалися в однакових просторово-часових умовах. Ба більше, під час знищення “політичних ворогів”, таких як радянські активісти і євреї, німецькі та ненімецькі представники окупаційної влади нерідко послуговувалися стереотипним образом “жидо-більшовизму”.

Якщо безпосередньо вбивства відбувалися лише за незначної, непрямой допомоги київської поліції, то на етапі ідентифікації та арештів майбутніх жертв місцеві сили стали вагомим опорою. Більшість наведених прикладів участі службовців в актах масового насилля стосується початку окупації, коли поліція функціонувала під єдиним (мельниківським) керівництвом. Перспектива пов’язати це з ідеологічним колабораціонізмом українських націоналістів спокушає своєю простотою, однак аналіз доступних мені джерел схиляє до дещо іншої інтерпретації. По-перше, після арешту членів ОУН (м), на зламі 1941–42 рр., відбулося закріплення обов’язків та перерозподіл ролей, через що право на репресивну діяльність піддалося чіткій регламентації. Відтоді поліцейські батальйони виїздили на боротьбу з партизанами за межі Києва, поліцейські УОП несли патрульно-постову службу і затримували місцевих задля подальшої відправки на примусові роботи в Німеччину, а обов’язок пошуку “політичних” ворогів покладався на співробітників УКП. По-друге, більшість комуністів і євреїв була знищена впродовж першого півріччя окупації. Іншими словами, нове ненаціоналістичне керівництво УКП та частково УОП просто не встигло “заплямувати” свою репутацію участю в масових арештах і вбивствах. По-третє, різниця етнічного походження, біографій і мотивів поліцейських нівелювалася зі вступом на службу. На прикладі УКП чітко проглядається, що насилля продовжувалося й після арештів проукраїнських сил. По-четверте, розгалужена мережа доносників у поліції знижувала ймовірність опору будь-яким наказам. Випадок розкриття і трагічної загибелі групи Суховерського показує, що агентурний і політичний відділи УКП справді концентрували найактивніших і пронимецьки налаштованих службовців.

Специфічні обставини німецької окупації об’єднали людей різного, інколи протилежного походження в межах однієї спільноти — “спільноти насилля”.¹²⁰ На перший погляд, ідеологічні супротивники, мельниківці в УОП та радянські кар’єристи і комуністи в УКП активно співпрацювали в багатьох питаннях імплементації нацистської політики. Жодна зі сторін, включно з місцевими “позапартійними” службовцями, не поступалася в радикальності одна одній. Тому результати цього дослідження спонукають до висновків про переважання серед поліцейських опортуністичних, конформістських, кар’єристських та виживальницьких мотивів над ідеологічними.

¹²⁰ Соціальний психолог Стенлі Мілгрем у ході відомого експерименту довів, що більшість людей спроможна до насильницьких актів, опинившись посеред певних обставин і ситуацій. Детальніше див.: Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View* (New York: Harper Perennial, 1995).

Зафіксованих у документах випадків опору наказам небагато, а наявні осередки руху опору в поліції швидко придушувалися. Зрештою, протягом практично двох років в “українській” поліції могли існувати лише ті ідеологічні настанови, які не заперечувалися місцевою окупаційною владою (наприклад, антибільшовизм, але не український націоналізм). Незгодних з такою політикою в кращому випадку звільняли, а в гіршому — піддавали жорстоким репресіям. Усі названі чинники сприяли викристалізованню допоміжної поліції як складника репресивного апарату Третього Райху.

Daniil SYTNYK

The Ukrainian Police and the Holocaust in Kyiv, 1941–43¹²¹

Daniil SYTNYK — Postgraduate student, Doctoral School of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy,” Ukraine. daniil.sytnyk@ukma.edu.ua

A certain paradox is inherent in the historiography of the complicity of local police in the Holocaust. Researchers often focus on tendentious methodological currents and in turn neglect little-researched, basic aspects of the organization of the work of auxiliary military-police structures, their personnel, and so on. The example of the Ukrainian police in Kyiv reveals much to this effect: at first glance repeatedly investigated through the prism of the world-famous tragedy of the mass shootings at Babyn Yar, the issue turns out to be unsolved. We know little about the activities of the Kyiv police between 1942 and 1943, and almost nothing is known of the biographies of its leaders and the specifics of its operations. The role of every police structural unit remains unclear. The author of this article has thus attempted to determine the level of complicity of the auxiliary police in the extermination of the Jews and other political victims of the Third Reich. This research aims to outline the three most important branches of the Kyiv auxiliary police, their formation, activities, and personnel. The chronological framework

¹²¹ The preparation and publication of this study was made possible by a grant from the Memorial Foundation for Jewish Culture (MFJC). I am grateful to historian Andrii Usach and employee of the State Archive Branch of the Security Service of Ukraine Heorhii Smirnov for their help during archival searches. Special thanks to the anonymous reviewers at *Ukraina Moderna* for their useful remarks and comments.

includes the operations of the city police throughout the entire period of German occupation.

Keywords: Kyiv, Ukrainian police, Ukrainian auxiliary police, Schutzmannschaft

Bibliography

Allan Rich, Devid. "Podviina viktyimizatsiia"? Vidpovidal'nist' radians'kykh vis'kovopolonenykh za polon ta kolaboratsiiu u povoiennyi chas." *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* 21 (2019): 227–46.

Berkhof, Karel. "Babyn Iar: mistse naimasshtabnishoho rozstrilu ievreiv nat-systamy v Radians'komu Soiuzi," v *Babyn Iar: masove ubyvtstvo i pam'iat' pro n'oho: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv*. Kyiv: Ukrains'kyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2017.

— *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert' v Ukraini pid natsysts'koiu vladoiu*. Per. z anhl. T. Tsymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.

Böhler, Jochen, and Robert Gerwarth, eds. *The Waffen-SS: A European History*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Bolianov'skyi, Andrii. *Ukrains'ki viis'kovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny, 1939–1945*. Lviv, 2003.

Brandon, Rei ta Vendi Lauer, red. *SHOA v Ukraini: istoriia, svichennia, uvichnennia*. Kyiv: "Dukh i Litera", 2015.

Browning, Christopher. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Collins, 1992.

Burtyk, Ivan. *Ternystyi shliakh druhoi dyvizii UNA*. N'iu-Iork; Klifton: 1994.

Dean, Martin. "The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the "Second Wave" of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941–1944." *German History* 2 (1996): 168–92.

— *Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York, 2000.

Dereiko, Ivan. *Mistsevi formuvannia nimets'koi armii ta politsii u Raikhskomisariati "Ukraina," 1941–1944 roky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012.

— "Ukrains'ki dopomizhni formuvannia Zbroinykh syl Nimechchyny u Kyievi v 1941–1943 rr.: struktura, chysel'nist', diial'nist'." *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 22/23 (2004): 340–353.

— "Vid kolaboratsii do rezystansu: diial'nist' 115/62-ho ukrains'koho batal'ionu shutsmanshaftu na terenakh Bilorusi i Frantsii u 1942–1944 rr." *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 20 (2003): 179–93.

Dieckmann, Christoph. Christian Gerlach, und Wolf Gruner, eds. *Kooperation und Verbrechen: Formen der "Kollaboration" im östlichen Europa, 1939–1945*. Göttingen: Wallstein, 2003.

Dziuban, Orest, upor. *Ukrains'ke derzhavotvorennia. Akt 30 chervnia 1941: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. L'viv; Kyiv: Literaturna ahentsiia "Piramida", 2001.

Evstaf'eva, Tat'iana i dr., sost. *Kn. 1: Istoricheskaia topografiia. Khronologiia sobytii. Babii Iar: chelovek, vlast' istoriia: dokumenty i materialy*. V 5 kn. Kiev: Veshtorgizdat Ukrainy, 2004.

Finder, Gabriel, and Alexander Prusin. "Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust." *East European Jewish Affairs* 34 (2004): 95–118.

Grabowski, Jan. *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2020.

Haivas, Iaroslav. "Osini 1941 u Kyievi." *Ukrains'kyi istoryk. Zhurnal istorii i ukrainoznavstva* 114–146 (2000): 244–55.

Himka, John-Paul. "The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd." *Canadian Slavonic papers* 53 (2011): 209–43.

Himmel'raikh, Kost'. *Spohady komandyra viddilu osoblyvoho pryznachennia "UPA-Skhid"*. Toronto: Litopys UPA, 1987.

Kabaida, Anatolii. "1941," P. Dorozyn's'kyi, red. *Kalendar-al'manakh "Novoho shliakhu"*. Toronto, 1991.

Khoroshunova, Irina. *Dnevnik kievlianki*, https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova_main.html.

Kost' Mel'nyk, Oleh Lashchenko, Vasyl' Veryha, red. *Na zov Kyieva. Ukrains'kyi natsionalizm u II Svitovii viini: zbirnyk stattei, spohadiv i dokumentiv*. Toronto; N'iu-Iork: Vydavnytstvo "Novyi Shliakh", 1985.

Kruglov, Aleksandr, Umanskii, Andrei. *Babii Iar: zhertvy, spasiteli, palachi*. Dnipro: Ukrainskii institut izucheniia Kholokosta "Tkuma", 2019.

Kruglov, Aleksandr. "Neevрейskie zhertvy natsizma v Kieve v 1941–1943 gg.," *Problemi istorii Golokostu: ukrains'kii vimir* 12 (2020): 56–88.

Kucheruk, Oleksandr. "Pochatkovyi period diial'nosti ukrains'koi politsii Kyieva u veresni–hrudni 1941," *Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv*, 10 zhovtnia 2016 r., <http://kmoun.info/2016/10/10/o-kucheruk-pochatkoviy-period-diialnosti-ukrayinskoyi-politsiyi-kyieva-u-veresni-grudni-1941r/>.

Lauer, Vendi. *Tvorennia natsysts'koi imperii ta Holokost v Ukraini*. Per. S. Kolomiets'. Kyiv: Zovnishtorhvydav, 2010.

Lawson, Tom. *Debates on the Holocaust*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

Martynenko, Taras. "Ukrains'ka Dopomizhna Politsiia v okruzi L'viv-misto: shtrykhy do sotsial'noho portreta." *Visnyk Lvivs'koho universytetu*. Serii istorychna 48 (2013): 152–67.

Milgram, Stanley. *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper Perennial, 1995.

Nakhmanovych, Vitalii, Anatolii Podol's'kyi, Mykhailo Tiahlyi, red. *Babyn Iar: masove ubyvstvo i pam'iat' pro noho*: Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv. Kyiv: Ukr. tsentr vyvchennia istorii Holokost, 2012.

Nakhmanovych, Vitalii. "Bukovyns'kyi kurin' i masovi rozstrily ievreiv Kyieva voseny 1941 r." *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 474 (2007): 76–96.

— "Do pytannia pro sklad uchasykiv karal'nykh aktsii v okupovanomu Kyievi (1941–1943)." *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy 2-i Vseukrains'koi naukovoï konferentsii*, m. Kyiv, 30–31 zhovtnia 2006 r. Kyiv: Zovnishtorhvydav, 2007.

Pasichnyk, Iurii. "Ukrains'ki 115 i 118 kureni v borot'bi z soviets'koiu dyversieiu (Uryvky iz shchodennyka z 1941–1944 rr.)." *Visti Bratstva kol. voiakiv 1 UD UNA* 7–10 (1957): 9–12.

Pastushenko, Tetiana. "Tabory dlia radians'kykh viis'kovopolonenykh u Kyievi, 1941–1943 rr." *Historians*, 26 September 2014, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr>.

Podol's'kyi, Anatolii ta Svitlana Osipchuk, red., *Ukrains'ke suspil'stvo i pam'iat' pro Holokost: naukovi ta osvichni aspekty (Vybrani dopovidy IX i X kruhlykh stoliv do Mizhnarodnoho dnia pam'iaty zhertv Holokostu)*. Kyiv: Ukrains'kyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu; KVITs, 2018.

Prusin, Aleksandr. "Ukrainskaia politsiia i Kholokost v general'nom okruge Kiev, 1941–1943: deistviia i motivatsii." *Golokost i suchasnist'. Studii v Ukraini i sviti* 2 (2007): 31–59.

Prusin, Alexander. "A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev." *Holocaust and Genocide Studies* 21 (2007): 1–30.

Radchenko, Iurii. "Ukrains'ka politsiia ta Holokost na Donbasi." *Ukraina moderna* 24 (2017): 64–121.

Radchenko, Yuri. "The Organization of Ukrainian Nationalists (Mel'nyk Faction) and the Holocaust: The Case of Ivan Iuriiv." *Holocaust and Genocide Studies*, 2 (2017): 215–39.

— "We Emptied our Magazines into Them": The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkov, 1941–1943," *Yad Vashem Studies* 41, 1 (2013): 63–98.

Radczenko, Jurij. "Niemcy znaleźli u nich zrabowane żydowskie rzeczy i dlatego ich rozstrzelali": Kureń Bukowiński, Holokaust w Kijowie i świadectwo Marty Zybaczynskiej." *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 14 (2018): 413–46.

Rich, David. "Armed Ukrainians in Lviv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942." *Canadian-American Slavic Studies* 3 (2014): 271–87.

Rudling, Per Anders. "Terror i kollaboratsionizm vo vremena Vtoroi mirovoi voiny: sluchai 118-go batal'ona okhrannoï politsii v okkupirovannoï Belorussii." *Forum noveishei vostochnoevropeiskoi istorii i kul'tury. Russkoe izdanie* 1 (2016): 274–310.

Shliakhtych, Roman. "Arkhivno-slidchi spravy politsaiv iak dzherelo vyvchennia istorii Holokostu na terytorii Kryvorizhzhia v roky nimets'koi okupatsii." *Holokost i suchasnist'* 17 (2019): 115–33.

— “Uchast’ mistsevoi dopomizhnoi politsii u Holokosti na Kryvorizhzhii (1941–1942 rr.)” *Holokost i suchasnist’* 14 (2016): 75–88. Армстронг, Джон. *Український націоналізм. Факты и исследования, 1939–1945*. Москва: Центрполиграф, 2008.

Shtrait, Kristian. “Oni nam ne tovarishchi..”: *Vermakht i sovetskie voenno-plennye v 1941–1945 gg*. Moskva: “Russkaia panorama”, 2009.

Stankeras, Petras. *Litovskie politseiskie batal’ony, 1941–1945 gg*. Moskva: Veche, 2009.

Sytnyk, Daniil. “Formuvannia ukrains’koi politsii v Kyievi (1941–1943).” *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky* 3 (2020): 40–48.

Usach, Andrii. “Problematychnyi martyroloh: zhertvy OUN(m) u Babynomu Iaru.” *Ukraina moderna*. 06.05.2017, <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>.

Veryha, Vasyl’. *Pid sontsem Italii*. Toronto: Vydavnytstvo Bratstva kolyshnykh Voiakiv 1-oi UD UNA, 1984.

Yitzhak, Arad. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

Zaitsev, Aleksandr. “Ideologiya i politicheskaia strategiya OUN do 1939 goda: vznikovnenie i evoliutsiia ukrainskogo integral’nogo natsionalizma v mezh-voennoe vremia.” *Forum noveishei vostochnoevropeiskoi istorii i kul’tury* 2 (2016): 125–49.

Archives

Arkhivneupravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy (AUSBU) v Zhytomyrs’kii oblasti.
Bundesarchiv (BArch).

Derzhavnyi arkhiv Kyivs’koi oblasti (DAKO).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU).

National Archives and Records Administration (NARA).

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM).